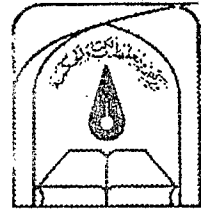

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

017329

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

۱۳۸۱ / ۲ / ۱۰

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته فلسفه اسلامی

الهیات بالمعنی الاخص در آراء علامه طباطبائی (ره)

جوانشیر قلی اف

استاد راهنما

دکتر احمد احمدی

۴۰۰۹۹

استاد مشاور

محسن کدیور

دی ۱۳۸۰

۴-۹۹

تا بیدیه اعضاء هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد:

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای جوانشیر قلی اف
تحت عنوان "الهیات بالمعنی الاخص در آراء علامه طباطبائی (ره)" را از نظر فرم و
محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد
میکنند .

اعضاء هیئت داوران:

۱-استاد راهنما دکتر احمد احمدی

۲-استاد مشاور دکتر محسن کدیور

۳-استاد ناظر دکتر محمد علی حجتی

۴-استاد ناظر دکتر محمد سعیدی مهر

۵-نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دکتر محمد سعیدی مهر

رئیس هیئت داوران
دکتر محمد سعیدی مهر

آیین نامه چاپ پایان نامه های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی-پژوهشی دانشگاه است بنابر این به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد میشوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:
کتاب حاضر، حاصل پایاٹ نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته فلسفه و کلام اسلامی است که در سال ۱۳۸۰ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر احمد احمدی و مشاوره جناب آقای دکتر محسن کدیور از آن دفاع شده است.

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک در صد شمارگان کتاب (در دست چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تادیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خود داری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصل کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: این جانب جوائشیر قلی اف دانشجوی رشته فلسفه و کلام اسلامی مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

تقدیم:

به روح ملکوتی مادر عزیزم...

به پدر برزگوار و برادران گرانقدرم...

و به همه عزیزانی که در مسیر زندگی همواره یار و یاور من بوده اند.

تقدیر و تشکر:

الحمد لله رب العالمین

بعد از حمد ثنای خدای متعال بر خودم واجب میدانم از ملت و دولت جمهوری اسلامی ایران به خاطر فرصتی که برای ما غیر ایرانیان در تحصیل علم و فرهنگ این سرزمین کهن اسلامی فراهم ساخته‌اند کمال تشکر و قدردانی را بجا آورم.

همچنین از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر احمد احمدی که بر من منت گذاشته و راهنمایی این پایاننامه را تقبل نموده‌اند صمیمانه تشکر و قدردانی مینمایم.

بدین وسیله از استاد محترم جناب آقای دکتر محسن کدیور که مشاورت این پایاننامه را به عهده گرفته‌اند و نیز از اساتید محترم جناب آقای دکتر محمد علی حجتی و جناب آقای دکتر محمد سعیدی مهر که در سمت داوران این پایاننامه بوده‌اند تشکر میکنم.

همچنین از اساتید محترم جناب آقای دکتر لطف‌الله نبوی و جناب آقای دکتر رضا اکبریان که در طول مدت تحصیلی از محضر علمی آنها استفاده کرده‌ام تشکر میکنم.

در خاتمه بر خود واجب میدانم که از برادر بزرگوارم جناب آقای دکتر رضا رسولی به خاطر همراهی و همدلی‌های ارزشمندشان در طول این پایاننامه صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم.

چکیده:

یکی از بخشهای مهم فلسفه اسلامی بخش الهیات بالمعنی الاخص است که در واقع مهمترین مسائلی که فیلسوفان بدان می پردازند در خودش جا داده است، مسائلی از قبیل؛ اثبات واجب تعالی، اثبات یگانگی او، صفات ذاتی و فعلی او، بالاخره بررسی افعال الهی و مساله خیر و شر و نظام هستی که هر کدام از آنها از پیچیدگی و اهمیت بسیار زیادی در فلسفه اسلامی برخوردار می باشند.

علامه طباطبائی (ره) یکی از فیلسوفان معاصر جهان اسلام است که در فلسفه اسلامی دیدگاهها و نوآوریهای مهمی دارد. ایشان در اغلب مسائل الهیات خاص نیز نظرهای جالب توجه دارند.

اثبات واجب تعالی یکی از مسائل مهم این بخش از فلسفه است که از زمان پیدایش فلسفه اسلامی فیلسوفان برای اثبات این مساله کاوشهای زیادی انجام داده اند و هر فیلسوفی سعی کرده است این مساله را به بهترین وجه اثبات کند. از مهم ترین برهانهای اقامه شده بر اثبات واجب تعالی برهانی است که صدرالمتألهین آن را اقامه کرده است و به تبعیت از ابن سینا آن را برهان صدیقین نام نهاده است. علامه طباطبائی (ره) یک تقریر خاص و در واقع کاملترین تقریر این برهان را ارائه داده است.

از مسائل مهم دیگر الهیات خاص اثبات وحدت، بساطت و بیان صفات ذاتی و فعلی باری تعالی می باشد که علامه طباطبائی (ره) برای حل بسیاری از مشکلاتی که در این مسائل وجود دارد، مساله اطلاق ذاتی واجب تعالی را یاد آور شده و آن را کلید حل دشواریهای این قبیل مسائل میداند.

همچنین ایشان بعضی از صفات واجب تعالی را که حکمای مشهور آنها را صفات ذاتی میدانند، مورد بررسی قرار داده و معتقدند صفاتی چون کلام و اراده را نمیتوان جزء صفات ذاتی باری تعالی شمرد، بلکه اینها صفات فعلی هستند.

از مسائل بسیار مهم و پیچیده الهیات بالمعنی الاخص مساله قضاء و قدر میباشد که علامه طباطبائی (ره) این مساله را نیز به بهترین وجه بیان کرده و به اختلاف میان حکماء در این مساله پایان داده است.

همچنین انکار کثرت عرضی در عالم عقل یا انکار نظریه مثل افلاطونی یکی دیگر از دیدگاههای بخصوص و قابل تامل علامه طباطبائی (ره) میباشد.

ما در رساله حاضر همه این مسائل را تبیین و تقریر نموده و تا حدودی از نظر علامه طباطبائی (ره) بررسی می نماییم.

کلمات کلیدی: الهیات، بالمعنی الاخص، الهیات، علامه طباطبائی.

فهرست مطالب

فصل اول: مقدمه ۱

- ۱-۱. تعریف مسأله و بیان سؤالهای اصلی رساله..... ۲
- ۱-۲. فرضیه ها ۳
- ۱-۳. اهداف..... ۳
- ۱-۴. سابقه و ضرورت انجام تحقیق ۴
- ۱-۵. توضیح مختصر درباره محتویات رساله. ۴
- ۱-۶. نگاهی به زندگی، آثار و مقام علمی علامه طباطبائی..... ۵

فصل دوم: اثبات وجود واجب تعالی ۱۲

- ۲-۱. تلاش ابونصر فارابی برای اثبات واجب تعالی..... ۱۴
- ۲-۲. اثبات وجود واجب تعالی در اندیشه ابن سینا..... ۱۵
- ۲-۳. اثبات وجود واجب تعالی در فلسفه ملاصدرا..... ۱۷
- ۲-۳-۱. تقریر برهان امکان فقری..... ۱۸
- ۲-۳-۲. تقریر برهان صدیقین صدرایی..... ۲۰
- ۲-۴. ملاهادی سبزواری و تقریر برهان صدیقین..... ۲۲
- ۲-۴-۱. تقریر برهان صدیقین در حاشیه اسفار..... ۲۳
- ۲-۴-۲. بررسی تقریر یاد شده..... ۲۳

- ۲-۴-۳. تقریر برهان صدیقین در «شرح منظومه» ۲۴
- ۲-۴-۴. بررسی بیانه‌های یاد شده ۲۵
- ۲-۵. اثبات وجود واجب تعالی از دیدگاه علامه طباطبائی (ره) ۲۶
- ۲-۵-۱. تقریر علامه طباطبائی از برهان صدیقین ۲۷
- ۲-۵-۱-۱. تقریر برهان صدیقین در کتاب «اصول فلسفه و روش رئالیسم» ۲۸
- ۲-۵-۱-۲. تقریر برهان صدیقین در حاشیه اسفار ۲۹
- ۲-۵-۱-۳. امتیاز بیان علامه ۳۱
- ۲-۵-۲. بررسی برهان صدیقین از نظر شاگردان علامه طباطبائی ۳۲
- ۲-۵-۲-۱. بیان استاد شهید مطهری در مورد برهان صدیقین ۳۲
- ۲-۵-۲-۲. برهان صدیقین از نظر استاد مصباح یزدی ۳۳
- ۲-۵-۲-۳. نظر استاد جوادی آملی درباره برهان صدیقین و تقریرهای آن ۳۵
- ۲-۵-۳. بررسی براهین دیگر اثبات کننده واجب تعالی ۳۵
- ۲-۵-۳-۱. اثبات واجب تعالی از طریق اثبات واحد خارجی بودن عالم ماده ۳۵
- برهان اول ۳۸
- برهان دوم ۳۸
- امتیاز براهین مذکور ۳۸
- ۲-۵-۳-۲. یک تقریر دیگر از برهان ابن سینا ۳۹
- ۲-۵-۳-۳. ضعف برهان حدوث از نظر علامه طباطبائی ۴۰
- ۲-۵-۳-۴. دیدگاه علامه طباطبائی درباره برهان محققین اهل فارس ۴۱

فصل سوم: صفات واجب تعالی ۴۳

- ۳-۱. واجب تعالی ماهیت ندارد..... ۴۵
- ۳-۱-۱. معنای لغوی و اصطلاحی ماهیت..... ۴۵
- ۳-۱-۲. برهان اول بر نفی ماهیت از واجب تعالی..... ۴۶
- ۳-۱-۳. برهان دوم بر نفی ماهیت از واجب تعالی..... ۴۶
- ۳-۱-۴. بررسی برهان دوم..... ۴۶
- ۳-۱-۵. برهان شیخ اشراق بر نفی ماهیت از واجب تعالی..... ۴۸
- ۳-۱-۶. بررسی برهان شیخ اشراق..... ۴۹
- ۳-۱-۷. استدلال علامه بر نفی ماهیت از واجب تعالی..... ۵۰
- ۳-۲. بسیط بودن واجب تعالی..... ۵۱
- ۳-۲-۱. برهان اول بر نفی اجزاء بالفعل از واجب تعالی..... ۵۳
- ۳-۲-۲. برهان دوم بر نفی اجزاء بالفعل از واجب تعالی..... ۵۳
- ۳-۲-۳. برهان سوم بر نفی اجزاء بالفعل از واجب تعالی..... ۵۴
- ۳-۲-۴. نزاهت واجب تعالی از اجزاء مقداری..... ۵۵
- ۳-۲-۵. نزاهت واجب تعالی از ترکیب از وجدان و فقدان..... ۵۶
- ۳-۲-۵-۱. تقریر برهان بسیط الحقیقه..... ۵۸
- ۳-۲-۵-۲. بررسی برهان بسیط الحقیقه..... ۵۸
- ۳-۲-۵-۳. برهان دوم بر نزاهت واجب تعالی از وجود و عدم..... ۵۹
- ۳-۲-۵-۴. بررسی برهان یاد شده..... ۶۰
- ۳-۲-۶. نزاهت ذات الله از همه قیود، حتی قید اطلاق..... ۶۱

- ۳-۳. توحید واجب تعالی..... ۶۳
- اهمیت بحث توحید..... ۶۳
- مراتب توحید و دیدگاههای مختلف در آن..... ۶۳
- ۳-۳-۱. توحید ذاتی یا وحدت واجب الوجود بالذات..... ۶۷
- ۳-۳-۱-۱. برهان اول بر توحید ذاتی..... ۶۸
- ۳-۳-۱-۲. برهان دوم بر توحید ذاتی..... ۷۰
- ۳-۳-۱-۳. بررسی برهان دوم..... ۷۱
- ۳-۳-۱-۴. برهان سوم بر توحید ذاتی..... ۷۲
- ۳-۳-۱-۵. برهان چهارم بر توحید ذاتی..... ۷۳
- ۳-۳-۱-۶. اثبات توحید ذاتی واجب تعالی با برهان صدیقین..... ۷۵
- ۳-۳-۲. توحید ربوبی..... ۷۵
- ۳-۳-۲-۱. برهان اول بر توحید ربوبی..... ۷۷
- ۳-۳-۲-۲. برهان دوم بر توحید ربوبی..... ۷۹
- ۳-۳-۲-۳. بررسی برهان تمنع..... ۸۲
- ۳-۳-۲-۴. بررسی آیات قرآنی که بر توحید ربوبی دلالت دارند..... ۸۴
- ۳-۳-۲-۵. واجب بالذات شریکی در هیچ یک از مفاهیم از جهت مصداق ندارد..... ۸۶
- برهان اول بر این مدعا..... ۸۷
- برهان دوم..... ۸۷
- ۳-۳-۳. توحید صفاتی..... ۸۸
- ۳-۳-۱. بیان صفات واجب تعالی به نحو کلی و تقسیم آن..... ۸۹
- صفات ثبوتی و سلبی..... ۸۹

- ۹۰..... صفات حقیقی و اضافی
- ۹۲..... صفات ذاتی و فعلی
- ۹۳..... ۳-۳-۲. صفات ذاتی واجب تعالی و عینیت آنها با ذات او.....
- ۹۴..... رأی صحیح درباره صفات ذاتی و اثبات آن.....
- ۹۶..... بررسی نظر حکماء.....
- ۹۸..... سخن برخی از متکلمان درباره اراده واجب تعالی و بررسی آن.....
- ۹۹..... نقل آراء دیگر درباره صفات واجب تعالی و نقد آنها.....
- ۱۰۲..... ۳-۳-۳. صفات فعلی و زیادت آنها بر ذات واجب.....
- ۱۰۴..... ۳-۳-۴. توضیحی درباره نحوه انتزاع برخی از صفات و اسماء الهی.....
- ۱۰۷..... ۳-۴. علم واجب تعالی.....
- ۱۰۹..... ۳-۴-۱. علم واجب تعالی به ذات خود.....
- ۱۱۰..... ۳-۴-۲. علم واجب تعالی به مخلوقات در مرتبه ذات یا قبل از ایجاد.....
- ۱۱۳..... ۳-۴-۳. علم واجب تعالی به مخلوقات در مرتبه مخلوقات یا پس از ایجاد.....
- ۱۱۷..... ۳-۴-۴. نتایج بحث علم واجب تعالی.....
- ۱۱۹..... ۳-۴-۵. عنایت، قضاء و قدر.....
- ۱۱۹..... ۳-۴-۵-۱. عنایت.....
- ۱۲۱..... ۳-۴-۵-۲. قضاء و قدر.....
- ۱۲۷..... ۳-۵. قدرت واجب تعالی.....
- ۱۲۷..... ۳-۵-۱. ماهیت و حقیقت قدرت.....
- ۱۳۰..... ۳-۵-۲. اثبات قدرت برای واجب تعالی.....

برهان اول ۱۳۰

برهان دوم ۱۳۰

۳-۵-۳. آیا اراده جزء صفات ذاتی واجب تعالی است ۱۳۱

۳-۵-۴. اثبات مبدئیت واجب تعالی نسبت به هر موجود ممکن ۱۳۷

برهان اول ۱۳۳

برهان دوم ۱۳۴

۳-۵-۵. بررسی شبهات واراده بر فراگیری افعال الهی ۱۳۶

نظریه معتزله و بررسی آن ۱۳۷

نظریه اشاعره و نقد آن ۱۴۰

۳-۶. حیات واجب تعالی ۱۴۵

۳-۶-۱. مفهوم و ماهیت حیات ۱۴۵

۳-۶-۲. اثبات حیات برای واجب تعالی ۱۴۶

فصل چهارم: افعال و صفات فعلی واجب تعالی ۱۴۸

۴-۱. کلام واجب تعالی ۱۴۹

۴-۱-۱. معنا و حقیقت کلام ۱۵۰

۴-۱-۲. نظر حکمای مشهور درباره تکلم بودن واجب تعالی ۱۵۱

۴-۱-۳. نقد علامه طباطبائی بر نظر حکماء ۱۵۲

۴-۲. عنایت واجب تعالی به خلق ۱۵۳

- ۱۵۴..... ۴-۲-۱. معنای عنایت
- ۱۵۵..... ۴-۲-۲. برهان اول بر اثبات عنایت واجب تعالی
- ۱۵۵..... یک بررسی
- ۱۵۶..... ۴-۲-۳. برهان دوم بر اثبات عنایت واجب تعالی به خلق
- ۱۵۷..... ۴-۲-۴. خیر و شر و چگونگی دخول شر در قضاء الهی
- ۱۵۷..... ۴-۲-۱. حقیقت خیر و شر
- ۱۶۳..... یک اشکال و بررسی آن
- ۱۶۶..... ۴-۲-۲. سازگاری شرور موجود در عالم مادی با عنایت الهی
- ۱۶۹..... ۴-۳. ترتیب افعال الهی یا نظام آفرینش
- ۱۷۱..... ۴-۳-۱. نگاهی به تاریخچه بحث عوالم وجود
- ۱۷۲..... ۴-۳-۲. اثبات عوالم سه گانه وجود
- ۱۷۳..... برهان اول
- ۱۷۴..... برهان دوم
- ۱۷۵..... دلالت آیات قرآنی و روایات بر وجود عالم مثال و عالم تجرد
- ۱۷۶..... ۴-۳-۳. بیان ویژگیهای عوالم سه گانه و ارتباط آنها با یکدیگر
- ۱۸۱..... ۴-۳-۴. عالم عقل و نظام آن و چگونگی پیدایش کثرت در آن
- ۱۸۲..... ۴-۳-۱. صادر اول و ویژگیهای آن
- ۱۸۳..... یک شبهه و پاسخ آن
- ۱۸۴..... ۴-۳-۲. چگونگی پیدایش کثرت در عالم عقل
- ۱۸۹..... ۴-۳-۳. بررسی ادله ای که برای اثبات «اریاب انواع» اقامه شده است.

- برهان اول و نقد آن ۱۹۰
- برهان دوم و اشکالات آن ۱۹۱
- برهان سوم و بررسی آن ۱۹۳
- نظر علامه طباطبائی درباره قاعده امکان اشرف ۱۹۵
- برهان خاص صدرالمتألهین برای اثبات مثل افلاطونی و نقد علامه بر آن ۱۹۸
- جمع بندی نظر علامه درباره عالم عقل ۲۰۱
- ۴ - ۳ - ۵ . عالم مثال ۲۰۱
- ۴ - ۳ - ۶ . عالم مادی و پایان آن ۲۰۴

فصل پنجم: نتیجه گیری ۲۰۷

- ۵ - ۱ . آراء خاص علامه طباطبائی در الهیات بالمعنی الاخص ۲۰۸
- ۵ - ۱ - ۱ . واجب تعالی ماهیت ندارد ۲۰۸
- ۵ - ۱ - ۲ . اثبات توحید ذاتی واجب تعالی با برهان صدیقین ۲۰۹
- ۵ - ۱ - ۳ . علم واجب تعالی به مخلوقات در مرتبه ذات خود ۲۱۰
- ۵ - ۱ - ۴ . نظر خاص علامه طباطبائی درباره قضاء الهی ۲۱۱
- ۵ - ۱ - ۵ . اراده الهی جزء صفات فعلی واجب تعالی است ۲۱۲
- ۵ - ۱ - ۶ . متکلم بودن واجب تعالی ۲۱۳
- ۵ - ۱ - ۷ . علت بودن عالم مثال برای عالم ماده ۲۱۴
- ۵ - ۱ - ۸ . مساله "اریاب انواع" و نظر علامه طباطبائی درباره آن ۲۱۵